

УДК 373.5.016:82.09

Лілія Сулімова

ORCID iD: orcid.org/0000-0002-0345-568X

аспірант кафедри української і зарубіжної

літератури та методики навчання

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний

університет імені Григорія Сковороди»

вул. Сухомлинського, 30, 08400, м. Переяслав-Хмельницький, Україна

lilushka2009@i.ua

ІННОВАЦІЙНІ ПРИЙОМИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ У СТАРШОКЛАСНИКІВ

У статті йдеться про навчання української програмової романістики на демократичній аксіологічній основі. Наголошується, що мотив демократичних цінностей є одним із провідних у творчості українських романістів, і прочитання кожного програмового твору з української літератури має спрямовувати учнів на утвердження таких цінностей у суспільстві. Автор пропонує методи та прийоми, які доцільно застосовувати для формування демократичноціннісного компонента літературної компетентності старшокласників, а особливо ефективними серед них називає інноваційні прийоми навчання української літератури.

Ключові слова: демократичні цінності, методи, прийоми, критичне мислення, інноваційні прийоми.

В статье говорится об обучении украинской программной романистике на демократической аксиологической основе. Отмечается, что мотив демократических ценностей является одним из ведущих в творчестве украинских романистов, и чтение каждого программного произведения украинской литературы должно направлять учеников на утверждение таких ценностей в обществе. Автор предлагает методы и приемы, которые целесообразно применять для формирования демократическиценностного компонента литературной компетентности старшеклассников, особенно эффективными среди них называет инновационные приемы обучения украинской литературы.

Ключевые слова: демократические ценности, методы, приемы, критическое мышление, инновационные приемы.

The article deals with the teaching of Ukrainian programmatic romantics on a democratic axiological basis. It is argued that literary education plays a special role in the formation of young Ukrainian citizens who are aware of the need to develop the Motherland as a democratic, legal, civilized state, which will be respected in the world. Therefore, the question arises of developing an

effective methodological system that will ensure the formation of democratic values in senior pupils. The programmatic Ukrainian novels display the following democratic values: citizenship and citizenship, statehood, priority of national interests, human and national dignity, tolerance, moral autonomy, social and legal security, freedom of speech and conscience, justice, responsibility.

It is emphasized that the motive of democratic values is one of the leading in the works of Ukrainian novelists, and reading each program work on Ukrainian literature should direct students to the adoption of such values in society. The author suggests methods and techniques that are appropriate for the formation of a domestically-valuable component of the senior pupils' literary competence and particularly effective among them is the innovative methods of teaching Ukrainian literature.

The article gives examples of the use of some innovative techniques in the lessons of Ukrainian romantic studies. The most effective among the above-mentioned methods is the discussion and its types, creation of creative works and project activity. These techniques, according to the author, are useful in every lesson in the formation of democratic values of senior pupils.

Students in their conclusions rely on facts, try to justify their thoughts. Therefore, such techniques teach students to think democratically.

Key words: *democratic values, methods, techniques, critical thinking, innovative techniques.*

Постановка проблеми. Сьогодні одним із пріоритетних завдань, які ставить перед собою український народ, є розвиток демократичного суспільства. Літературній освіті належить особлива роль у формуванні юних громадян України, які усвідомлюють необхідність розвитку Батьківщини як демократичної, правової, цивілізованої держави, котру поважатимуть у світі. Тому актуальним постає питання розробки ефективної методичної системи, що забезпечить формування демократичних цінностей у старшокласників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи методичну та науково-методичну літературу, присвячену вивченню української романістики, виявили наступне. Романістика як специфічний матеріал шкільного викладання є предметом дослідження багатьох літературознавців: О. Виноградової, Л. Нечаюк, Б. Пастуха, О. Попадинець, М. Слабошпицького, М. Хорошкова, І. Романової та інших. Авторські методики прочитання програмової романістики запропоновано у працях А. Дубровської, М. Кудрявцева та інших. Використання технологій національно-патріотичного виховання на уроках української мови та літератури є також предметом дослідження Ю. Беззуба та І. Горячок. Особливості формування ціннісних орієнтацій старшокласників при вивченні епічного твору висвітлюють Я. Ружевич та О. Слоньовська. Однак ми не виявили досліджень щодо формування демократичних цінностей у старшокласників.

У програмових українських романах знаходять відображення такі демократичні цінності: громадянськість і громадянство, державність, пріоритет національних інтересів, людська та національна гідність, толерантність, моральна автономність, соціальна і правова захищеність, свобода слова та совісті, справедливість, відповідальність (Сулімова Л., 2015, с. 71-74). Успішність і ефективність формування компетентностей старшокласників залежать від форм і методів організації навчально-виховного процесу.

Метою статті є вибір методів та прийомів, які доцільно застосовувати для формування демократичноціннісного компонента літературної компетенції старшокласників (Сулімова Л., 2015, с. 71-74).

Вибудовуючи систему методів і прийомів демократичноціннісного вивчення української програмової романістики домінантною визначаємо методику розвитку критичного мислення.

Виклад основного матеріалу. Методика розвитку критичного мислення завжди коригується залежно від особливостей навчального предмета та повинна враховувати вікові особливості учнів, підкреслює Н. Скоморовська у своєму дисертаційному дослідженні «Розвиток критичного мислення старшокласників на уроках української літератури». На уроці української літератури словесник може розвивати критичне мислення учнів, поєднуючи різноманітні проблемні, пошукові, творчі та дослідницькі методи. У своїй авторській методиці Н. Скоморовська чітко прописала провідну ідею та механізми її втілення, вказала основні проблеми, оптимально поєднала навчальні методи та прийоми (Скоморовська Н., 2016, с. 2-182). На нашу думку, такі методи та прийоми також доцільно застосовувати для формування демократичноціннісного компонента літературної компетенції старшокласників.

Крім вищезгаданих, ефективними у формуванні демократичних цінностей старшокласників є інноваційні прийоми навчання української літератури (за Г. Токмань): експертиза, асоціативний куш, редакційний кошик, навчання напівголосом, форум, дебати, мозкова атака, акваріум, мікрофон, незакінчені речення, дискусія та інші (Токмань Г. Л., 2012, с. 265-269).

Наприклад, підсумовуючи роботу над романом «Чорна рада» Пантелеймона Куліша, доцільно застосувати інтерактивний прийом «Незакінчені речення». Учні продовжують запропоновані речення:

У творі викликає захоплення...

У творі викликає обурення...

Найтрагічніше у творі...

Найтрагічніше у наші дні...

Складання «асоціативного куша» при вивченні роману Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» допоможе учням зрозуміти таку демократичну цінність, як справедливість.

На дошці записуємо слово «справедливість». Завдання для учнів: Доберіть до слова «справедливість» слова – асоціації.

Інтерактивний прийом «Захисти рису характеру» дозволить учням самим вирішувати, які демократичні цінності найпотрібніші у житті. Такий прийом застосовуємо, працюючи над романом «Місто» В. Підмогильного:

Незабаром кожен із вас також спробує підкорити свою життєву вершину, напише свій «роман-кар'єру». Які риси, якості ви б обрали, щоб досягти життєвого успіху?

(На слайді пропонуються окремі риси характеру для вибору, учні записують їх на картки і прикріплюють на сходинок життєвих досягнень, коментуючи вибір).

Холодний розрахунок

Свобода

Відповідальність

Толерантність

Справедливість

Працелюбність

Нахабство

Освіта

Хитрість

Наполегливість

Віра в себе

Гідність

Моральна автономія

Протеція

Досягнення вершини, незважаючи ні на що

Які з цих рис характеризують демократично виховану особистість?

Чи можете ви себе назвати такою особистістю?

Найефективнішими серед вищеназваних прийомів визначаємо дискусію та її види, створення творчих робіт та проектну діяльність. Ці прийоми, на нашу думку, доцільні на кожному уроці формування демократичних цінностей старшокласників.

Дискутуючи, учні в своїх висновках опираються на факти, намагаються обґрунтувати свої думки. Так, розглядаючи роман «Чорна рада» П. Куліша, пропонуємо дискусію за таким планом:

- 1) ставлення до України різних соціальних верств;
- 2) ставлення до влади: нехтування чи палке бажання насолоджуватися нею;
- 3) політичні цілі, стосунки з кандидатами на булаву;
- 4) ставлення до демократичного устрою запорожців;
- 5) ваша думка про характери й переконання козацької старшини.

Ведучи суперечку, старшокласники доходять спільного висновку: демократичні ідеали існують тільки для Шрама. Йому не байдужа доля України, він бореться за соборність та й, урешті, гине заради Батьківщини. Для Череваня поняття України уособлює його хутір, Гвинтовка на перший план ставить власне багатство, високий титул і розкіш, а не Україну. Куліш показує, як руйнуються демократичні орієнтири в козацькому середовищі. Гвинтовка порушує усі усталені правила у ставленні до своєї жінки, втручається в особисте життя небоги Лесі Череванівни тільки для того, щоб закріпити своє полковництво при новому уряді родинними зв'язками. Черевань теж іде на компроміс із совістю. Він погоджується їхати на вибори в Ніжин суто з особистих корисливих міркувань. Тільки у Шрама поняття влади, честі, совісті, національної гідності нерозривні. Пропонуємо визначити, які демократичні цінності порушує Брюховецький (політичний авантюрист без совісті та честі). Звертаємо увагу, на чиєму боці автор, чи осуджує він утиски прав і свобод трудового люду. В образі Сомка бачимо ідеал політичного лідера, освіченого, талановитого, розумного, здатного об'єднати всі землі України в самостійну державу, рівну серед інших європейських держав.

Формуванню демократичного мислення сприятиме також «Круглий стіл» під час вивчення роману Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Пропонуємо учням висловити свої думки з приводу того, що ж зробило Чіпку Варениченка «пропащою силою»?

Пригадаймо, чий сином був Чіпка.

Які особливості характеру проявляв Чіпка в дитинстві та юності?

Чи щось насторожило вас?

- *Чи траплялося вам у середовищі підлітків спостерігати невинувдану жорстокість? Розкажіть про Чіпку-хлібороба, охарактеризуйте його почуття і настрої в той період життя?*
- *Чому так тяжко сприйняв герой те, що в нього забирають землю?*
- *Що є свідченням слабкої волі Чіпки?*
- *Хто підказував йому вихід із становища?*
- *Які вчинки Варениченка викликають у вас осуд?*
- *У яких випадках він чинить переступи, порушує найголовніші демократичні принципи?*
- *Дайте оцінку вчинкам Ничипора після вигнання із земства.*

Закінчуємо дискусію, використовуючи прийом «Оригінальний рецепт». Пропонуємо учням виконати таке завдання:

Придумайте найоригінальніший рецепт – засіб, який би допоміг людям позбавитися негативних якостей і зробив усіх справедливими. (Усі учасники дискусії беруться за руки і кожен виголошує свій «рецепт справедливості»)

Різноманітні творчі роботи теж дуже ефективні у формуванні демократичних цінностей старшокласників. Наприклад, завершуючи

роботу над романом Валер'яна Підмогильного «Місто», пропонуємо учням у творах-роздумах різножанрово розкрити найважливіші проблеми образів роману, показати своє ставлення до них, захистити і відстояти власну позицію, використовуючи текстовий матеріал. Діти представляють свої твори-роздуми.

Медіа-твір «Києве мій...» (Образ міста у романі): міркують, чи вдалося Степану Радченку підкорити місто?

Твір-перевтілення. «Я – Степан Радченко».

Твір-лист «Надійка Степану».

Твір-лист «Мусінька Степану».

Твір-лист «Зоська Степану».

Після представлення творів пропонуємо провести обговорення за питаннями:

- *Як ви вважаєте, яке місце у житті Степана займе Рита?*
- *Чи кохав своїх жінок Степан? Що заважало йому кохати?*
- *Чи здатен Степан на справжнє кохання?*
- *Чи напише Степан свою повість про людей?*
- *Які б риси у характері героя ви змінили, удосконалили з погляду сучасності?*
- *Степан як літературний тип актуальний нинішньому читачеві?*
- *Чи є у романі проблеми, актуальні для сучасної молодії людини?*

А на завершення доцільно застосувати прийом «Твори-імпровізації».

Підмогильний – майстер афористичної фрази. Як справжній письменник-психолог, філософ, він змушує задуматися над багатьма болючими питаннями життя. На картках написані афоризми із роману. Висловіть свою позицію щодо прочитаного (учні витягають наосліп будь-який афоризм, висловлюють свою думку з приводу прочитаного).

Цитати для висловлювань-імпровізацій:

1. *Ніякої любові немає, все це люди повігадували.*
2. *Знати літературу є перша ознака культурної людини.*
3. *Більшість українців уважає, що досить українцем родитись, щоб знати свою мову.*
4. *Найкращий спочинок – це жіноче товариство.*
5. *Заміж треба виходити по любові.*
6. *Воля керує життям, друже, а не розумом.*
7. *Кожен вибирає те, що може.*
8. *Наш вік є вік освіченого дикунства.*
9. *А в наш час без протекції не потикайся. Без підтримки, сам знаси, подохнути можна.*
10. *Шлях до душі веде крізь тіло.*
11. *Небо кольору папірця в п'ять карбованців.*

Такі прийоми, на нашу думку, навчають учнів мислити демократично.

Деякі із інноваційних прийомів набули статусу методу. Для демократичноціннісного навчання ефективним буде також метод проектів.

Працюючи над романом Л. Костенко «Маруся Чурай», пропонуємо старшокласникам роботу над проектом: «Яка ж вона – Маруся, яке її місце у творі та, взагалі, в історії нашої країни». Творчі групи отримують наперед завдання, а результати представляють на підсумковому занятті.

Завдання для творчих груп:

I. «Ця дівчина не просто так Маруся...»

- Дізнатися про Марусю: історія, легенди, секрети імені;
- Дослідити серед учнів та вчителів школи «Хто така Маруся Чурай?»
- Висновок
- Література
- Отож, Ліна Костенко, трохи змінює легенду. Чому?

II. «Марусина любов...»

- Маруся і Гриць.
- «Марусина любов чолом сягала неба, а Гриць ходив ногами по землі...»
- Опитування: «Чим можна пожертвувати заради любові?»
- Висновок... «... нерівня душі – це гірше, ніж майна...»
- Література.

III. «Слова до бою грізні, Слова любові ніжні...»

- Крилаті вислови в романі.
- «Зрадити в житті державу – злочин, а людину, можна?...»
- Проблеми твору суголосні нашому часові.
- Опитування для учнів «Чи поділяєте думки Марусі про життя, державу...?»
- Проблеми твору суголосні нашому часові.
- Висновок.
- Література.

IV. «Уся вона із пісні...» (Пісенна спадщина Марусі)

- Коротко про піснярку
- Пісенна спадщина
- Опитування серед студентів, рідних, знайомих «Хто автор слів пісень «Ой, не ходи Грицю...», «Віють вітри, віють буйні...?»»
- Висновок.
- Література.

V. «...А значить не вмирала Маруся Чураївна!»

- Сучасне місто Марусі...
- Вишування пам'яті.
- Образ Марусі в мистецтві
- Пішла, щоб повернутися...

Висновки та перспективи подальших розвідок. Працюючи над проектом та слухаючи звіт однокласників, учні висловлюють свої думки, якою ж насправді є Маруся, яке її місце у творі та у житті українців.

Старшокласники розуміють: Марусині пісні живуть і досі, про неї пам'ятають не тільки як про дівчину, що отруїла хлопця, а, в першу чергу, як про талановиту піснярку, палкого поборника демократичних ідей.

Як бачимо, мотив демократичних цінностей є одним із провідних у творчості українських романістів. За допомогою високохудожніх романів української літератури доцільно формувати демократичні ідеали сучасної молоді. А застосування інноваційних прийомів у навчанні української програмової романістики сприятиме формуванню демократичних цінностей у старшокласників.

Список використаних джерел

1. Скоморовська Н. Розвиток критичного мислення старшокласників на уроках української літератури: дис....канд. пед. наук: 13.00.02 / Н.Скоморовська; М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. Київ, 2016. 274 с.
2. Сулімова Л. Демократичноціннісний складник літературної компетентності старшокласників. *Теоретична і дидактична філологія: Серія «Педагогіка» : зб. наук. пр. / ДВНЗ «Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я. М., 2015. Вип. 21. С. 66-76.*
3. Токмань Г. Методика навчання української літератури в середній школі: підручник. К.: ВЦ «Академія», 2012. 312 с.
4. Щербак І. Демократичні цінності населення України: структура та фактори формування [Електронний ресурс] *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологія». 2017. №8. С.66-67. Режим доступу: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/10.23.10.100/db/ftp/visnyk/soc_8_2017.pdf Бібліогр.: 2 назви, DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/8.11>*

References

(Транслітерація)

1. Skomorovska N. Rozvytok krytychnoho myslennia starshoklasnykiv na urokakh ukrainskoi literatury: dys.... kand. ped. nauk: 13.00.02 / N. Skomorovska; M-vo osvity i nauky Ukrainy, Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. Kyiv, 2016. 274 s. (ukr).
2. Sulimova L. Demokratychnotsinnisnyi skladnyk literaturnoi kompetentnosti starshoklasnykiv. *Teoretychna i dydaktychna filolohiia: Seriiia «Pedahohika» : zb. nauk. pr. / DVNZ «Pereiaslav-Khmelnys. derzh. ped. un-t im. Hryhoriia Skovorody». Pereiaslav-Khmelnyskyi: Dombrovska Ya. M., 2015. Vyp. 21. S. 66-76. (ukr).*
3. Tokman H. Metodyka navchannia ukrainskoi literatury v serednii shkoli: pidruchnyk. K.: VTs «Akademiiia», 2012. 312 s. (ukr).
4. Shcherbak I. Demokratychni tsinnosti naseleння Ukrainy: struktura ta faktory formuvannia [Elektronnyi resurs] *Visnyk Kharkivskoho*

natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriiia «Sotsiolohtia». – 2017. – №8. S.66-67. Rezhym dostupu: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/10.23.10.100/db/ftp/visnyk/soc_8_2017.pdf . – Bibliohr.: 2 nazvy, DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/8.11> (ukr).

*Стаття рекомендована до друку
доктором педагогічних наук, професором
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»
Токмань Ганною Леонідівною*

Стаття надійшла до редакції 9 вересня 2018 року

Лилия Сулимова

аспірант кафедри української і зарубешной
літератури і методики обучення,
ГВУЗ «Переяслав-Хмельницький государственньй университет імені
Григорія Сковороды»,
ул. Сухомлинского, 30, 08401, г. Переяслав-Хм, Украина,
lilushka2009@i.ua

**ИННОВАЦИОННЫЕ ПРИЕМЫ КАК СРЕДСТВО
ФОРМИРОВАНИЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ
СТАРШЕКЛАССНИКОВ**

Liliia Sulimova

Post-graduate student at the Ukrainian and Foreign Literature and Teaching
Methods Department
SHEE «Pereiaslav-Khmel'nitskyi Hryhorii Skovoroda State
Pedagogical University»,
30, Sykhomlynskyi Str., Pereiaslav-Khmel'nitskyi, Ukraine, 08401,
lilushka2009@i.ua

**INNOVATIVE ACCEPTANCE AS A MEANS OF SENIOR PUPILS'
DEMOCRATIC VALUES FORMATION**